



TANA A'ZOLARINING LINGVOKOGNITIV TADQIQOTLAR

OB'YEKTI SIFATIDA TUTGAN O'RNI

Mamadaliyeva Gulru Ravshanovna

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Qo'qon Universiteti Andijon Filiali o'qituvchisi

e-mail: guli.ravshanovna@gmail.com

Xudjamberdiyeva Ziyodaxon Ravshan qizi

Qo'qon Universiteti Andijon Filiali talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada tana a'zolarining, xususan, “oyoq” kabi somatik birliklarning lingvokognitiv tadqiqotlar ob'ekti sifatida tutgan o'rni tahlil etiladi. Antropotsentrik yondashuv asosida inson tanasi va uning qismlari orqali til egalarining dunyoqarashi, milliy-madaniy tafakkuri va bilish jarayonlari aks ettiriladi. Tadqiqotda tana a'zolarining til birliklari tarkibida qanday majoziy, funksional va kognitiv yuklama bilan voqelanishi ko'rsatib o'tiladi. Xususan, “oyoq” konsepti turli madaniy kontekstda harakat, masofa, tayanch va emotsional holat kabi ma'nolarni anglatuvchi konseptual metaforalar vositasida tahlil qilinadi. Maqolada somatik leksik birliklarning lisoniy modellardagi o'rni, ularning asosiy/asosiy bo'lmagan a'zolar sifatidagi tasnifi hamda juftlik belgisi asosida semantik guruhlariga ajratilishi ko'rib chiqiladi. Olamning lisoniy tasviri doirasida inson tanasi orqali shakllanadigan kontseptual bilimlar sistemasi yoritiladi.



Kalit soʻzlar: lingvokognitiv tahlil, somatik birlik, oyoq konsepti, antropotsentrizm, lisoniy model, tana aʼzolari, kontseptual metafora, milliy-madaniy tafakkur, semantik guruhlar, lisoniy nomlash.

Agar sizga maqolaning inglizcha annotatsiyasi yoki boshqa formatdagi tahriri kerak boʻlsa, bimalol ayting.

Zamonaviy ilmiy tafakkur insonni uning hayot tarzining turli shakllarida, inson va olam oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik va aloqalar asosida tushunishga harakat qiladi. Antroposentrizmga zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri, tadqiqotchilik diqqat-markazi, lisoniy birliklarning xossalarini va shaxsni faoliyat va nutq tafakkurining subʼekti sifatida maʼlum xususiyatlarini ochib beruvchi lingvistik jarayonlarning qonuniyatlarini oʻrganishga qaratilgan eʼtibor sifatida qoraladi.

Lisoniy shakllarda mujassamlashgan somatik hodisalarga eʼtibor kognitiv tadqiqotlar uchun ayniqsa dolzarbdir: ushbu turdagi tavsiflar bilish mexanizmlarini, shu jumladan ularning madaniyat hodisasini tasvirlashlarini tushunish uchun kalit boʻlib xizmat qiladi. Somatik taassurotlarga asoslangan kognitiv modellar arxaik, chuqur va eng barqaror modellar qatoriga kiradi.

Taʼriflangan materialga murojaat qilish somatik birliklar (inson tanasining, uning u yoki bu qismlarining, ichki organlar va moddalarning, qoʻshimcha qavatlarining belgilari) koʻpincha frazeologik birliklarning keng doirasini tashkil etishini koʻrsatadi. Nutqda barqaror takrorlanuvchi tasvirlar biriktirilgan tayyor, “yigʻilgan” bloklar sifatida namoyon boʻlib, ular soʻzlashuvchi subʼektning dunyoni tushunish usullariga somatik birliklar orqali baho berishga imkon beradi.

Somatik nominatsiyalar idiomalar tarkibida ikkilamchi semiotik belgilarga aylanib, denotatning tipik xususiyatlari haqidagi tasavvurlarga asoslangan yangi bilimni va maʼlum bir lingvomadaniyat tashuvchisining atrof-voqelikka nisbatan “nuqtai nazari”



ifodalangan olam tasvirini yaratish uchun u yoki bu hususiyatlar tanlovini shakllantiradilar.

Shaxsning jismoniy dunyoda bevosita mavjudligini anglashning asosiy jihatlaridan biri bu makondir. Ob’ektlarning oraliq-masofaviy xususiyatlarining gapiruvchining pozitsiyasiga ko‘ra shartlashganligi ularning tasvirlanish usulini shaxsiy makonda mavjudligi yoki yo‘qligiga tayanib aniqlaydi, bu tasvirlash esa majoziy ma’noda ifodalangan ko‘rish va teginish sezgilari orqali yetkaziladi. Ob’jektning yaqinligi, unga “somatik yetishish imkoniyati” (V.N.Teliya) oyoq konseptining “har qadam(da)”, “bir qadam (narida)”, “oyoq osti(da)” kabi frazeologizmlari bilan ifodalanadi.

“Insonning lisoniy modeli”ni to‘laligicha aniqlash uchun inson tanasining o‘zini, uning u yoki bu real qismlarini bildiruvchi, o‘rganilishi til egalari ongida shaxsning lingvistik qiyofasini shakllantirishga ma‘lum jihatdan ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan so‘zlarni ta’riflash zarur. Til insonni hayvonot olamidan ajratib turuvchi o‘ziga xosligini uning aqliy yoki ma’naviy sifatlaridagina emas, balki uning tuzilishining o‘ziga xosligida va uni tashkil etuvchi a’zolarining funksiyalarida, xususan, tanasining tuzilishida ham ko‘radi. Hatto *tana* so‘zining o‘zi ham odatda faqat insonga nisbatan qo‘llaniladi. Shuning uchun insonning tuzilishi haqidagi tabiiy til tasvirlarining tavsifi ularga asoslanib u yoki bu organ faoliyati haqida xulosa qilish mumkin bo‘lgan fikrlarni tahlil qilishi kerak. Tana a’zolarining nomlari lug‘aviy boylikning inson hayotiy faoliyatining funksional va hissiy jihatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan eng qadimgi qatlamidir .

Tana qismlarini nomlovchi so‘zlar tadqiqotchilar tomonidan allaqachon maxsus, faqat ungagina hos bo‘lishi bilan birga yana qadimiy ham bo‘lgan ko‘rsatkichlarga ega ixcham semantik guruh sifatida qayd etilgan.

Inson atrofdagi olamni idrok etishda boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Bosh, yuz, ko‘zlar, burun, og‘iz, bel, qo‘llar, oyoqlar va tananing boshqa qismlari ob’ektning



makondagi faoliyatida muhim rol o'ynaydi va makonga tegishli va tegishli bo'lmagan tushunchalarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Shaxsning tabiiy olamda hayot kechirishi sezilarli darajada insonning o'z tanasiga beradigan e'tiboriga hamda u bajaradigan o'ziga hos turli-tuman tana harakatlariga bog'liqdir. Tana harakatlari va tanaga nisbatan qilinadigan xarakatlarni chog'ishtirish turli fanlarning istiqbolli taqdidot sohasi hisoblanadi. Hozirgi paytda tilshunoslik nafaqat inson tanasining tom ma'nodagi konseptuallashtiruvini, balki uning qismlarini, ichki a'zolarini va ularga nisbatan sodir etiladigan xatti-harakatlarni ham tadqiq qilmoqda. Har bir tilda tana qismlari toifalarga turlicha ajratiladi. Inson tanasiga muayyan mazmun va qiymat beruvchi tananing turli– falsafiy-mafkuraviy, ijtimoiy-institutsional, madaniy-me'yoriy kontekst va vaziyatlarda verballashuvi inson tanasi va uning qismlari hodisasining semiologik tuzilma sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Tana a'zolarini atovchi so'zlarning keng doirali sinfi madaniyatning asosiy- somatik, zamon, makon, narsa-buyum kodlarini ifodalashda muhim o'rin tutadi. Ushbu so'zlarning, jumladan inson tanasi qismlarining tushunish mumkin bo'lgan nomlarini o'z ichiga oluvchi ma'juziy tarkibining talqini expressiv-baholovchi konnotatsiyalarni hisobga olgan holda real olamni, shuningdek insonning o'zini ham konseptuallashtirish va kategoriyalashning milliy- madaniy spesifikatsiyasining o'ziga hosliklarini aniqlashga izn beradi.

Yuz va uning qismlarini anglatuvchi inglizcha otlarning tarkibiy va semantik xususiyatlari “o'ziga xos” lug'atni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotning ob'ekti bo'ldi. *Heart / mind / soul* konseptlari zamonaviy ingliz tilida voqelangan insonning ichki dunyosi tasvirining bir qismi sifatida o'rganilgan. Nemis tili materiali asosida kognitiv-diskursiv aspektda somatik frazeologik birliklar antropokulturaning maxsus sinfi sifatida o'rganildi. “Tana a'zosi tomonidan bajariladigan yoki qabul qilinadigan harakat yoki holat” nomli umumiy xususiyat ostiga birlashtirilgan ingliz tili birliklari umumsemiotik yondashuv doirasidagi tadqiqot ob'ekti bo'ldi. Antropotsentrizm nuqtai nazaridan paralingvistik aloqa aktlarining funktsional xususiyatlari va ularni zamonaviy nemis badiiy adabiyoti



matnida ifodalashning lingvistik usullari o'rganildi. Yelkaning eng muhim parametrlari aniqlangan yelkaning lisoniy konseptualizatsiyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borildi. Kognitiv tadqiqotlarga muvofiq, *KOPF* konsepti va uni olamning nemis lisoniy manzarasida voqelantirish vositalari tahlil qilindi. Lingvokognitiv yondashuv doirasida *HUMAN FACE* konseptosferasi olamning Amerikacha lisoniy tasvirining bir bo'lagi sifatida ko'rib chiqildi. Tilning konseptual taksonomiyasi aspektida ushbu leksemani o'z tarkibiga oluvchi leksemalar, turg'un birikmalar va frazeologik birliklar tahlili asosida *YURAK* konseptining tuzilmasi yaratildi. Oyoq kabi hodisa ikki qarindosh bo'lmagan tillar-ingliz va o'zbek tillarida chog'ishtirma talqinda ko'rib chiqilmagan va lisoniy tavsifga loyiqdir. Oyoq olamning lisoniy tasvirida muhim o'rin egallaydi. U inson tanasining muhim a'zolaridan biri bo'lib, inson tanasini tutib turuvchi, tayanch-xarakat a'zosi hisoblanadi. Oyoqlar bilan kuch-quvvat, sog'lik, xarakat, rizq, mustahkam mavqe kabi tushunchlarni bog'laydilar. Oyoqlar tayanch nuqtasi va makonda harakatlanish vositasidir, chunki odamlar ularda tik turadilar, ular yordamida yuradilar va qadam qo'yadilar, shuningdek, ularning ishtirokida transport vositalarini haydaydilar. Katta miqdordagi harakat tufayli oyoqlar charchaydi, shuning uchun ular dam oladilar. Oyoqlar ruhiy-emotsional holatlarga munosabat bildiradilar. Insonning oyoqlari insonning o'zini ifodalaydi.

Tana a'zolarini asosiy belgilarga ko'ra lisoniy tasniflash mavjud va bu belgilarning ma'nolari va ularni turli tillarda ifodalash usullari aniqlanadi. Tana organlari va tana qismlari tilda haqiqiy va “sodda” tana a'zolari sifatida konsepsiyalanadi: ularning ikkalasi ham o'ziga xos kichik tiplarga ega, masalan, haqiqiylari “asosiy” va “asosiy bo'lmagan”larga bo'linadi. Asosiy a'zolar- “yurak” va “bosh” inson hayoti va uning hayotiy muhim (jismoniy, aqliy va ruhiy) faoliyatlari uchun javob beradi. Asosiy bo'lmagan a'zolar asosiy a'zolarga tobe bo'ladilar. Ikkinchisining harakati birinchining xarakatiga bevosita bog'liqdir, chunki asosiy bo'lmagan a'zolarga asosiylari ta'sir o'tkazadi va ular bu ta'sirga javob qaytarishlari kerak. Lisonda asosiy bo'lmagan



a'zolarining eng muxim bo'lgan hususiyatlaridan biri- ularning juftligiga alohida e'tibor qaratiladi. Ya'ni, insonda ikki ko'z, ikki quloq, ikki qo'l va ikki oyoq bor. Juft a'zolar- bu asosan mehnatni bajaruvchi a'zolar, ular hatti-xarakat quroli bo'lib xizmat qiladilar va gapda aynan ana shu vazifada keladilar.

Antropotsentrik idrok etish atrofidagi voqelikni shaxsning o'z obrazi bilan taqqoslash tamoyilini aks ettirib, unda tana a'zolarini nomlaydigan so'zlar real olamning turli ob'ektlari va hodisalarini nomlashning universal vositasi bo'lib xizmat qiladilar. “Ikkilamchi antropotsentrizm” birliklari sifatida tana a'zolarini nomlovchi so'zlar “ikkiyoqlama talqin” mexanizmini ifodalaydi: birlamchi talqin inson olam haqidagi bilimlarini tana tajribasidan foydalangan holda kontsepsiyalaydi degan fikrdan iborat va ikkilamchi talqin esa inson o'zini o'rab turgan voqelik haqidagi ma'lumotni o'z tanasiga ko'chirishi bilan bog'liqdir. Olamni antropomorfik (insonga xoslab) konseptuallashtirish yangi ma'nolar yaratilishiga, yoki mavjud bo'lganlarini kontseptual metaforik o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Kontseptual o'zgarishlar inson ongida allaqachon tanish bo'lgan manba (tana sohasi) va maqsad (inson tanasi va uning a'zolari)ni yangi tajribaga bir yo'nalishda joylashtirish imkonini beradi.

Til egalarining faol lisoniy ijodiy faoliyati vositasi bo'lgan tana a'zolarining nomlari ko'plab majoziy ma'nolarni “o'zlashtirishga” muvaffaq bo'ldi va kelib chiqishining qadimiyligi bois ular asrlar davomida shakllangan milliy-madaniy ma'nolarning tashuvchisi hisoblanadi.

Olamning lisoniy tasvirida ichki dunyo haqidagi tasavvurlar etno- va lingvistik jihatdan o'ziga xos bo'lishi mumkin. Buning sababi shundaki, tana tajribasini ichki dunyoni konsepsiyalash jarayonining asosi sifatida talqin qilish bir qator ijtimoiy-madaniy omillar bilan belgilanadi. N.D. Arutyunova ta'kidlaganidek, ichki olam konseptlarining tilda ifodalanishini tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, tananing ma'lum bir qismlarining konseptlari olamning lingvistik tasvirining insonning tafakkur sohasini tashkillashtirish



jarayonida oddiy hissiy tajribaning muhimligidan dalolat beruvchi, tafakkur sohasi haqidagi tasavvurlarning lisoniy timsolini o'zida mujassamlashtirgan tarkibiy bo'lagidir.

Demak, “shaxsning lisoniy modeli” ni ifodalash uchun inson tanasining o'zi va uning qismlarini bildiruvchi lingvistik nominatsiyalarni tavsiflash kerak. Lingvokognitiv aspektda oyoq kabi hodisa hali tizimli ravishda ko'rib chiqilmagan va lingvistik tavsifga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Стернин И.А., Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ; Восток-Запад, 2007. С. 61.
2. Лаенко, Л.В. Категория ментальной репрезентации: результаты теоретического и методического поиска/Л.В. Лаенко// Вестник ВГУ, Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2006, № 1. - С. 5 - 12.
3. Апресян, Ю. Д. Избранные труды /Ю. Д. Апресян. - Том 1. Лексическая семантика. - М.: Языки русской культуры ; «Восточная литература» РАН, 1995.- 472 с.
4. Булыгина,Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 576 с.
5. Маковский, М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М. М. Маковский. - М. : Гуманит, ВЛАДОС, 1996.-416 с.
6. Проскурин, С. Г. Семиотика индоевропейской культуры. История языка. С. Г. Проскурин, Концептуальные системы в индоевропейском языке и культуре. Проблема «Коды» и «Тексты». Новосибирск: Изд-во «Экор», 1992. 242 с.



7. Туарменская, А. В. Когнитивные аспекты восприятия и категоризации пространственного опыта (на материале английских фразеологизмов со словами, обозначающими части тела человека): автореф. Дис .канд. филол. наук: 10.02.04 / А. В. Туарменская. -М., 2006. -25 с.
8. Крейдлин, Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. 592 с.
9. Клевцова, О. Б. Концепт «человек телесный»: когнитивное моделирование и переносы (на материале сопоставительного анализа древнерусского и древнеанглийского языков) : автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / О. Б. Клевцова. - Тюмень, 2007. - 25 с.
10. Щирова, В. С. Соматические фразеологизмы немецкого языка в когнитивно-дискурсивном аспекте : автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / В. С. Щирова. - Тамбов, 2005. - 24 с.
11. Кременецкая, И. В. Структурно-семантические особенности английских существительных, обозначающих лицо и его части. М.: 1997. 17 с.
12. Соловьева, Е. А. Концепты heart / mind / soul как объекты лингвокультурологического анализа / Е. А. Соловьева // Ethnohermeneutik und Antropologik / Hrsg.von E. A. Pimenova, M. V. Pimenova. - Landau : Verlag Emprische Padagogik, 2004. - S. 147—160.
13. Щирова, В. С. Соматические фразеологизмы немецкого языка в когнитивно-дискурсивном аспекте : автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / В. С. Щирова. - Тамбов, 2005. - 24 с.
14. Хлыстова, В. Г. Функционально-структурная и семантическая характеристика кинематических речений, отражающих коммуникативный аспект кинесики (на материале английского языка) : автореф. дис. .канд. филол. наук: 10.02.04 / В. Г. Хлыстова. — Нижний Новгород, 2005. -22 с.



15. Зуева, Е. А. Вербализация паралингвистических актов в художественном тексте современной немецкой литературы, автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / Е. А. Зуева. — Белгород, 2005. — 19 с.
16. Крейдлин, Г. Е. Семантическая структура слова плечи и его производных. Г. Е. Крейдлин. А.Б. Летучий, Московский лингвистический журнал. М.: Изд. центр РГГУ, 2005. - Том 8. - №2. - С. 48-67
17. Лымарева, М. С. Объективизация концепта KOPF в немецком языке: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / М.С. Лымарева. - Барнаул, 2006. - 19 с.
18. Нестерова, М. Г. Вербализация концептосферы HUMAN FACE в американской языковой картине мира : автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / М. Г. Нестерова. - Владивосток, 2007. — 29 с.
19. Зибров, Д. А. Концепт СЕРДЦЕ в аспекте концептуальной систематики языка. Иркутск, 2009. 20 с.